

Արշավիր ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ՍԿՁԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

18-րդ դարի հայ ժամանակագիրներից է նորջուղայեցի Խաչատուր արեղա Սահակյանը, որը պատմագրության մեջ հայտնի է «Ջուղայեցի» մականունով: Ուսումնառությունը ստացել է տեղի Սբ. Փրկչի (Հրաշակերտ) վանքում, իսկ այնուհետև եղել է Ամենափրկիչ վանքի միաբանության գործիչներից մեկը: Մահացել է հավանաբար 1795թ., Բասրայում, ուր գնացել էր իբրև միաբանության նվիրակ¹:

Խաչատուր Ջուղայեցին առանձնակի կրթություն չի ստացել: Այս առումով նա գրում է. «Ձի ո՛չ էի ես տրուպ թշուառագոյն վատաբաղոս կրթեալ և հրահանգեալ ի յիմաստս համալսարանի քերթողաց, և ո՛չ ի ճեմարանս վսեմագոյն իսկ հզօր սոփեստացէի արդեօք բնաւ մարգեալ»²:

Պատմագրության մեջ զգալի հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա «Պատմութիւն Պարսից» երկը, որի էջերում հավաքվել ու համարակալվել են Իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական պատմագրական հուշարձաններում ամբարված բոլոր տեղեկությունները: Այն իսկապես ժամանակագրություն է, և միանգամայն ճիշտ է նշում «Պատմութիւն Պարսից»-ի հրատարակիչ Բ. Աղավելյանը, որ իսկապես Խաչատուրը ոչ թե պատմություն է գրել, այլ մի ժամանակագրություն³: Այս ամենը հաստատում է նաև ինքը՝ Խաչատուր Ջուղայեցին. «Այլ ո՛չ ապաքէն զգործս՝ և զարութիւնս նոցա ուրոյն վիպելով, զորոց որք նախ քան զմեզ էին՝ գեղեցիկ և սեթևեթեալ ոճով գրեցին. այլ և եթ միայն զանուանս նոցա յիշատակելով և եթ արդեօք մարթ ինչ իցէ՝ և զթիւս ամաց թագաւորելոյն նոցա, այսիմքն՝ եթ յո՛րում ամի, և քանի ամ թագաւորեցին»⁴:

«Պատմութիւն Պարսից»-ը հեղինակը համարում է առաջին հատոր, որը սկսվում է Կյուրոսից՝ 559 Ք. ա. և հասցվում է մինչև Քերիմ խանի մահը՝ 1779թ: Երկրորդ հատորի մասին պատմիչը առաջին հատորի նախադրության մեջ գրում է. «Իսկ զհատորն երկրորդ ունի յինքեան պարունակեալ զվէպս Պարսից, և Եկբատանացոց աշխարհի, այսիմքն փարսստանայ և արաբստանայ. զոր ի մահու Քեարիմ իշխանի Պարսից, սկսայ ուրոյն վիպել մի ըստ միոջէ շնորհիւ Տեառն՝ զհամայն անցս՝ զորս անցեալ փոթորկարար պտուտկեցին ի կալուածս սահմանաց Պարսից աշխարհի, մինչև ուր ուրեք կամեցեալ հաճեսցի Տէր՝ յամբոկ արարեալ եզերեցից զկիր առնութիւնս իմ և զայլն»⁵: Նա նպատակ է ունեցել գրելու նաև երկրորդ հատորը, բայց չի հասցրել:

Փաստորեն երկասիրության երկրորդ մասը Քերիմ խանի պատմությունն է, որը Ջուղայեցին գրել է որպես ժամանակակից և ականատես: Ըարաղրանքը որոշ չափով կրում է ժամանակագրական բնույթ: Երբ նյութն առատ է, Խաչատուր Ջուղայեցին պատմությունն ավելի մանրամասն է շարադրում, իսկ երբեմն ընդամենը միայն թվարկում է թագավորներին ու նրանց տարեթվերը:

Առաջին հատորի նյութը Ջուղայեցին վերցրել է հայ պատմագիրներից ու պարսից աղբյուրներից: Վերջիններիս կապակցությամբ նա գրում է. «Ուստի չոգայ առ զիտունս պարսից՝ ... բերին առաջի իմ զմեծ մատեան մի կարի թաւարձի,

¹ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության, Եր., 1984, էջ 185:

² Խաչատուր Արեղայի Ջուղայեցոյ Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ Թ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 14-15:

⁵ Նույն տեղում, էջ ԻԳ:

որ իբր ըստ դիտման և ըստ կարծեաց մտաց նոցա՝ էր Սուփեր ճշմարտաճառ վիպագրութեան որոց նախնեաց, և ստոյգ գրուցատրութիւն յառաջնոց»:⁶

Շահ Արասի կապակցութեամբ Ջուղայեցիին գրում է. «Արդ՝ ահաւասիկ մինչև ցաստ ծայրաքաղ արտահանեալ հաւաքեցի ի պատմութեանց Շահ Արասայ՝ ստոյգ դիտողութեամբ ի մերոց և ի պարսից մատենից: Բայց ոչ գրողորն համանգամայն գրեցի, այլ ի բիւրոց և յանբաւից գործոց նորա, զյոյժ հաւաստին և զկարևորն վասն իմոյ իսկ տենչալոյս բացայայտեալ զեկուցի»⁷:

Իսկ շահ Թահմազի և Նադիրի մասին նյութը վերցրել է անգլիացի վաճառական միստր Հանուեից, որը Թահմազի ու Նադիրի ժամանակ եղել է Սպահանում և գրել նրանց պատմությունը: Խաչատուր Ջուղայեցիին օգտվել է այդ պատմության հայերեն թարգմանությունից⁸:

Խաչատուր Ջուղայեցիին նշում է, որ ինքը «բազում անգամ է ստուգել», հետո նոր գրել: Նա մեծ չափով օգտվել է Ժամանակագրություններից ու զավագանագրերից: Ջուղայեցիին մեծապես վստահում է հայկական աղբյուրներին և միաժամանակ անվստահություն է տածում պարսից աղբյուրների հանդեպ: Նա նշում է, որ երբ իր մոտ կարդացել են պարսկական մատյանը, ապա «սքանչացեալ զարմացայ» պարսիկների կուրության վրա, թե ինչպես է այդ խորամանկ ազգը հավատում այդպիսի «շաղփաղփ և շամբուշ» գրույցների: Պատմիչը նաև նշում է, որ դրանք լեցուն են «խստապաճոյճ» առասպելներով ու «ստայօղ և ցովաբան բաջադանքներով»⁹:

Պարսկական աղբյուրները համեմատելով միմյանց հետ՝ պատմագիրը ճշմարտացի կերպով նկատում է, որ նրանց հաղորդումները չեն համապատասխանում իրար: Անգամ չկա երկու պատմիչ կամ ժամանակագիր, որոնց հաղորդումները մման լինեն միմյանց:

Ջուղայեցու աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում, բացի պարսից թագավորների ժամանակագրություններից, տրված է նաև Նոր Ջուղայի առաջնորդների և նրանց կյանքի պատմությունը, Հովհաննես վարդապետի դավանաբանական վիճաբանությունը պարսից Սուլեյման շահի որդի Հուսեյնի հետ և այլն: Հովհաննես Մրքուզն անգամ բանավիճել է պարսից իմաստասերների և աստվածաբանների հետ: Հուսեյն շահի հրամանով Հովհաննես վարդապետը հայերեն և պարսկերեն լեզվով գրի է առել այդ բանավեճերը, որպեսզի հետագա սերունդները օգտվեն դրանցից¹⁰: Պարսից շահերի, իմաստասերների ու աստվածաբանների հետ Հովհաննես Մրքուզի ունեցած բազմաթիվ ու տարաբնույթ վեճերի արդյունքը եղավ այն, նշում է Խաչատուր Ջուղայեցիին, որ «... կակոզոց զկարծրացեալ սիրտս նոցա որ ընդ մեզ, և եբարձ զթղշմամութիւնն զայն՝ զոր յառաջն ունեին զոր և մինչև ցայսօր յոյժ քաղցրութեամբ վարին ընդ մեզ»¹¹:

Փաստորեն Հովհաննես Մրքուզը ոչ միայն համարձակ ու հայրենասեր է եղել, այլև՝ շատ զգույշ ու խելացի, որպեսզի կարողանար բանավիճել պարսից քմահաճ շահերի հետ, քանզի այդ բանավեճերում գործում էր նաև խորամանկությունն ու խարդախությունը:

Մերված լինելով Շահ Արասի կողմից Սպահան գաղթեցված հայերից՝ մատենագիրը բազմաթիվ էջեր է նվիրում հայերի բռնազաղթին: Հետաքրքրական են նաև Նոր Ջուղայում հայկական առաջին տպարանի հիմնադիր Խաչատուր վարդապետի լուսավորչական գործունեության մասին հաղորդվող տեղեկությունները: Նրա երկուն արժանահավատ տվյալներ կան նաև հայկական գաղթօջախում հայերի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի, նրանց կրած ազգային ու կրոնական հալածանքների, ինչպես նաև պարսից արքունիքի կիրառած հար-

⁶ Խաչատուր արեղայի Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 21- 22:

⁷ Նույն տեղում, էջ 136:

⁸ Լ. Բ ա բ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁹ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից, ... էջ 22:

¹⁰ Հ. Մ ի ը զ ո յ ա ն, Հովհաննես Մրքուզ Ջուղայեցի, Եր., 2001, էջ 27-28:

¹¹ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից, ... էջ 205:

կային ծանր քաղաքականության մասին: Նրա երկը նաև 17-րդ դարի առաջին կեսին Նոր Ջուղայում ծավալված աղանդավորական շարժման հիմնական աղբյուրն է:

Նոր Ջուղան հանդիսացել է նաև հայ տպագրության առաջին օջախներից մեկը: Խաչատուր Կեսարացու ջանքերով այնտեղ հիմնված տպարանը առաջինն էր ոչ միայն Իրանում, այլև ամբողջ Միջին Արևելքում¹²:

Հանրահայտ է, թե Նոր Ջուղան ինչպիսի տեղ է զբաղեցրել Սեֆյանների քաղաքականության մեջ թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական, թե՛ մշակութային առումով: Իրականացնելով մեծ բռնագաղթը /1604թ/՝ Շահ Աբասը պետության կենտրոնական մարզերում վերաբնակեցրեց 10 000 հայ ընտանիքների, որոնց մեջ բացի ջուղայեցիներից կային նաև երևանցիներ, ագուլեցիներ, դաշտեցիներ, նախիջևանցիներ, թավրիզցիներ և այլն: Բայց շահը հատկապես յուրահատուկ մտտեցում ուներ ջուղայեցիների նկատմամբ: Դրա պատճառը ակնհայտ է, քանզի շահը ցանկանում էր հայ վաճառականներին ծառայեցնել իր երկրի ներքին ու արտաքին առևտուրը զարգացնելու գործին: Միաժամանակ նա ձգտում էր բարձրացնել պետության կենտրոնական շրջանների, հատկապես նոր մայրաքաղաք Սպահանի տնտեսական նշանակությունը և հարստացնել շահական գանձարանը: Այսուհանդերձ, շահի գլխավոր նպատակը հանգում էր նրան, որ հայ վաճառականների օգնությամբ իրականացվի Իրանի արտաքին առևտրի ուղին թուրքական ցամաքային ճանապարհից դեպի հարավ՝ Պարսից ծոց տեղափոխելու վաղեմի ծրագիրը: Շահը հետապնդում էր նաև ռազմավարական նպատակներ, այն է՝ Իրանի և Թուրքիայի միջև ստեղծել «մեռյալ տարածություն»՝ դժվարացնելու համար թուրքական բանակների առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս ու Իրան: Մահմեդական ամբոխից հայ վաճառականների անձի ու գույքի ապահովության համար Շահ Աբասը հրապարակեց հատուկ հրովարտակ, ըստ որի վաճառական հային սպանողը ենթարկվում էր մահապատժի¹³:

Պատմագիրը դառնությամբ է խոսում Շահ Աբասի իրականացրած բռնագաղթի մասին, ցավով նշում «մեծ սուրգունի» կործանարար հետևանքները: Խոսելով Նոր Ջուղայում իրականացվող շինարարության մասին՝ նա գոհունակությամբ նշում է. «...ուր շինեցին ջուղայեցիք հրաշալի յօրինուածովք, և բարձրաբերձ և գեղեցկագարդ շինուածովք, և ոսկեակար՝ և զանազան երփնափայլ երանգոց վայելչութեամբք զտունս և զյարկս բնակութեան իւրեանց. ըստ որում և զորոց պայծառութեանց ի տեսողաց գերահոչակ իսկ է արդեօք»¹⁴:

Եթե Շահ Աբաս I-ից հետո նրա գահը ժառանգած շահ Սեֆին (1629-1642թթ) և շահ Աբաս II-ը (1642-1666թթ) իրանահայության նկատմամբ վարում էին հարաբերականորեն բարյացակամ քաղաքականություն, ապա շահ Սուլեյմանի (1666-1694թթ) և նրա հետևորդ շահ Սուլթան Հուսեյնի (1694-1722թթ) տիրապետության շրջանում Սեֆյանների քաղաքականությունը կտրուկ փոխվեց: Կառավարությունը ծանր հարկեր է դնում հատկապես Նոր Ջուղայի վրա, տարբեր պատրվակներով սկսում է չարաշահումներ կատարել հայերի նկատմամբ: Սուլթան Հուսեյնը անգամ հրապարակեց մի օրենք, ըստ որի հային սպանող մահմեդականը կարող է ազատվել պատժից, որպես արյան գին վճարելով ոչ մեծ դրամական տուգանք¹⁵:

Նոր Ջուղան ծանր օրեր ապրեց հատկապես աֆղանների արշավանքի ժամանակ, և ջուղայահայությունը սկսեց ելք որոնել ստեղծված դրությունից դուրս գալու համար¹⁶: Ջուղայեցիներ ցավով նշում է. «Բայց զկնի բազմաց ամաց ի

¹² Վ. Բ ա յ ր ու ղ յ ա ն, *Իրանն այսօր*, 1999, էջ 278:

¹³ В. Б а й б у р т я н, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII веке*, Ер., 1969, стр 19.

¹⁴ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից... էջ 102:

¹⁵ Վ. Բ ա յ ր ու ղ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 273-274:

¹⁶ Ա. Գ ա ս պ ա ղ յ ա ն, *Հայ-իրանական հարաբերությունները XVIII դարի 20-30 ական քվականներին, ԳՄԻ հանրապետական գիտական նստաշրջան՝ նվիրված քրիստոնեության 1700-ամյակին, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ*, Եր., 2001, էջ 14-15:

վերայ անցանելոց՝ բոլոր Ջուղայի հարուստք բնակիչքս զբիրակերպ նեղութիւնս ի յԱղուանից, և ի Նադեր խրոխտ արքայէն, և ի յայլոց ամենի չարագոյն իշխանաց և մարգապանաց երկրիս կրեալք. փախեան ամենեքեան ի քաղաքէս... Իսկ յարդիս հազիս գտանի ի Նոր Ջուղայս՝ երեք հարիւր տունք բնակիչք ի հայոց ազգէս. իսկ շատքն ի միջի մերում բնակելոցն՝ են ի յազգէն պարսից, որք օր ըստ օրէ գան ի քաղաքէն և սեպհականեն զկալուածս բնակութեան մերոյ և ի վերայ մեր իսկ բռնացեալ կոփահարեն»¹⁷:

Պատմագիրն ատելությամբ է խոսում Շահ Աբասի մասին, նրան համարում է «ամենախարդախ նենգաւոր օձն»¹⁸: Վերջինս արտաքուստ բարեկամ է ձևանում հայերին, սակայն ներքուստ դավեր է նյութում նրանց դէմ: Ջուղայեցին վնասակար է համարում այն օրենքը, ըստ որի մահմեդական դարձած հայերը միայնակ կարող էին տիրանալ հայրական ժառանգությանը:¹⁹

Ջուղայեցին խոսում է նաև Նոր Ջուղայի եկեղեցիների մասին, որոնք կառուցվում էին Շահ Աբասի հրամանով. «Եւ մերք ընդ մերք ինքն Շահաբաս գայր՝ և կանգնէր յանդիման ճարտարացն շինողաց, և հրամայէր գեղեցիկ յօրինուածովք շինել, և երփներանգ գունովք, և պճնագարդ տեսեամբ զարդարել»²⁰: Դրանով շահը գրավում էր հայերի համակրանքը, որոնք մնում էին Պարսկաստանում և սիրահոծար ծառայում պարսից արքունիքին:

Խաչատուր Ջուղայեցին Առաքել Դավրիժեցու մման բացահայտում է և քննադատում նաև Շահ Աբասի հեռագնա նպատակները:

Պատմագիրը զայրույթով է նշում, որ հայերը այդ ամենի նկատմամբ անզգա են և քարացած են իրենց մոլորության մեջ, չեն պայքարում, չեն ձգտում թոթափելու պարսից լուծը:²¹ Մի շարք ուսումնասիրողներ բարձր են դասել Ջուղայեցու այս մարտահրավերը և ամենայն իրավամբ դա համարել են սկզբունք հայ այն քաղաքական գործիչների համար, ովքեր այդ պայքարի առաջամարտիկները եղան:²²

«Պատմութիւն Պարսից»-ի երկրորդ մասում տրված են Նադիր շահից հետո Պարսկաստանում ստեղծված անիշխանության ժամանակաշրջանի պատմությունը, գահակալական կռիվները, կենտրոնախույս ուժերի ակտիվացումը, ինչպես նաև Քերիմ խանի գործունեությունը: Այս մասին Ջուղայեցին գրել է որպես ականատես և նշում է. «Արդ ժամ է մեզ այսուհետեւ եւ զերկրորդ մասն վճարել, որ է ճիշտ պատմութիւն գործոց Քերիմ խանի մինչեւ ի մահ նորա բովանդակելով»²³:

Ջուղայեցու երկուն զգալի տեղ է հատկացված նաև Նադիր շահի գործունեությանը: Յույց է տրված, թե ինչպես աննշան տոհմից սերված ռամիկ ուղտապանը կարողացել է հասնել այդ փառքին. «Այլ ստոյգ է՝ զի սա ի ռամկաց և յաննշան տոհմից վերաբուսեալ շառաիղեցաւ, քանզի և հայր նորա էր թաղեացագործ՝ որով աշխատեալ ուտէր զհաց իւր, և անուն նորա Իմամ Դուլի»²⁴:

Հայտնի է, որ Նադիրը միայն նվաճող չէր: Նա ունեցել է մեծ գաղափարներ: Հասկանալով, թե ինչ չարիք է պատճառում կրոնական խտրականությունը, նա ձգտում էր իրեն հպատակված աշխարհում ստեղծել մի միասնական կրոն, որը պարտադիր էր լինելու թե՛ քրիստոնյայի, թե՛ մահմեդականի և թե՛ հրեայի համար: Շահը անգամ հրամայել էր թարգմանել Ավետարանը և հրեական Թալմուդը, որպեսզի ուսումնասիրվեին բոլոր կրոնները, և հիմքեր մշակվեին նրանց

¹⁷ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն ..., էջ 102-103:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 127:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 114:

²¹ Նույն տեղում, էջ 113:

²² Հ. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ.2, Եր., 1964, էջ 595-596:

²³ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն ..., էջ ԺԱ-ԺԲ:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 255:

միացման համար²⁵: Նույնիսկ Նադիրը մի քանի հայ հոգևորականների պատվիրել էր հայերենից պարսկերեն թարգմանել 4 սուրբ գրքերը և արաբերենից պարսկերեն՝ Ղուրանը:

Այդ աշխատանքի համար շահը հարյուր թուման պարզև էր տվել թարգմանիչներին: Պատմագիրը այս մասին գրում է. «Եւ թեպէտ դոյզն ինչ էր գոր նա պարզևեաց ոցցա, որ և չև ևս էր բաւական ծախուց ճանապարհին. սակայն աստանօր զարմանք իմն մեծ երևի. քանզի ի տատասկէ թուզ քաղեն, և ի մորենուոջ խաղող»²⁶:

Հայրենասեր պատմագիրը քննադատում է Նադիրին և խարազանում նրա գործունեությունը: Նա Նադիրի բռնակալությունն ավելի դաժան է համարում, քան աֆղաններինը:²⁷ Բայց միաժամանակ բարձր է դասում Նադիրի ռազմական ունակություններն ու քաջությունը. «Արդ՝ երանի՜ թէ Նատըր արքայն, - դառնացած գրում է Ջուղայեցին, - ըստ հաւասար քաջութեան իրոյ՝ բարոյական առաքինութեամբ պերճացեալ իցէր և բարզաւաճեալ... Բայց նա այնքան չափազանցաբար ի յանողորմութիւնս և յամբարտաւանութիւնս հակեալ ձգտեցաւ, մինչ զի ասեն թէ՛ նա երբեմն զգայլս անբանս՝ սաստկապէս տուժեաց տուգանօր»²⁸:

Պատմագիրը կանգ է առնում նաև Նադիրի կատարած բարբարոսությունների վրա, մեծ ցավով խոսում անմեղ բնակչության կոտորածների մասին. «Որպէս և յազգէս մերոյ ևս իսկ ընդ կենդանուոյն այրել հրամայեաց»²⁹:

Հայտնի է, որ Նադիրի անգթությունները հրեշավոր բնույթ են կրել հատկապես Նոր Ջուղայում: Հայ վաճառականներն անընդհատ ենթարկվում էին չարաշահումների ու կեղեքումների: Հիմնական պատճառն այն էր, որ հայկական գաղթօջախը գտնվում էր Սպահանի մոտ, իսկ Նադիրը, իր կյանքի վերջին տարիներին լինելով խիստ կասկածամիտ, Սպահանը համարում էր դավադրությունների բույն և պատրաստվում էր սրի քաշել նրա ամբողջ բնակչությանը:³⁰

Բարբախտաբար, Նադիրի մահը խանգարեց այդ հրեշավոր ծրագրի իրականացմանը: Խաչատուր Ջուղայեցին ժողովուրդներին ու երկրներին հասած բոլոր դժբախտությունները համարում է աստծու պատիժ՝ Նադիրի սպանության մասին գրելով. «Ահա՛ այսպէս անկեալ սատակեցաւ պատուհասն երկնային Նատըր՝ ի վատսուն և մի ամի կենաց իւրոց, և ի մետասան ամի թագաւորութեան իւրոյ, և վասն խստագոյն չարութեանց իւրոց՝ ո՛չ կարաց ժամանել ի բարի վաղճանի»³¹:

Միաժամանակ Խաչատուր Ջուղայեցին դրվատանքով է խոսել Քերիմ խանի գործունեության մասին, որը կարողացել է վերջ տալ գահակալական կռիվներին և Պարսկաստանում ստեղծել համեմատաբար խաղաղ ու կայուն վիճակ³²:

Պատմագիրը նպատակ է հետապնդել շարադրել Պարսկաստանի պատմությունը սկզբից մինչև իր ապրած օրերը: Պարսկաստանի պատմության հետ կապելով հայ ժողովրդի պատմությունը՝ Ջուղայեցին բավականչափ ամբողջացնում է հայության այդ հատվածի պատմությունը:

Խաչատուր Ջուղայեցու աշխատությանը հատուկ են միջնադարյան պատմագրության շատ ներկայացուցիչների երկերում նկատվող թերությունները, շարադրանքի թեր բազմիցս կտրվում է երկարաշունչ դատողություններով, մեծ տեղ է հատկացվում դավանաբանական հարցերին, հեղինակի գնահատականները հաճախ տառապում են կողմնակալությամբ:

²⁵ С. К и ш м и ш е в, *Локоды Надир-шаха в Афганистан, Кабул и Индию, Тифлис, 1869, стр.216.*

²⁶ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն ...ի, էջ 264:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 272:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 272-273:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 268-269:

³⁰ Լ է ո, *Երկերի ժողովածու, 3, Գիրք Բ, Եր., 1973, էջ 228:*

³¹ Խ. Ջուղայեցույ Պատմութիւն ..., էջ 270-271:

³² Նույն տեղում, էջ 325-326:

Չնայած այս ամենին՝ Ջուղայեցու աշխատության երկրորդ մասը, գրված լինելով իրադարձությունների ժամանակակիցի ու ականատեսի կողմից, չափազանց արժեքավոր պատմական աղբյուր է: Այն ստուգապատում աղբյուր է Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի հատկապես 18-րդ դարի 30-70-ական թվականների ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական պատմության ուսումնասիրման համար:

ТРУД ХАЧАТУРА ДЖУГАЕЦИ КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ПЕРСИИ

_____ *Резюме* _____

_____ *А. Гаспарян* _____

На страницах "Истории Персии" армянского историка XVIII века Хачатура Джугаеци собраны и изложены все сведения об Иране, содержащиеся в армянских историографических памятниках предшествующего времени. Критически относясь к материалам, автор обосновывает большую достоверность армянских, нежели персидских источников. Важнейшие события, происходившие в Персии, Х. Джугаеци рассматривает в сопоставлении с историей армянского народа. Особый интерес представляют его непредвзятые сведения о политике персидских шахов (Шах Абас I, Надир шах).

В целом, книга Х. Джугаеци является достоверным источником как по персидской истории, так и по военно-политической истории 30-70-х гг. XVIII века.